

Sociale ecologie en politiek bij Murray Bookchin

Roger Jacobs

'De opvatting dat de mens de natuur moet overheersen ontstaat rechtstreeks vanuit de overheersing van de ene mens door de andere.'

– M. Bookchin¹

In de zomer van 2006 overleed de 85-jarige Murray Bookchin in Burlington (Vermont, VS). Samen met generatiegenoten als de Noor Arne Naess (1912-2009), de Duitsers Rudolf Bahro (1935-1997), Otto Ulrich (1911-2007) en Maria Mies (1931) en de wat jongere Indische Vandana Shiva (1952) stond hij met zijn ideeën vanaf de jaren zestig aan de wieg van de politieke ecologie en van de ecologische bewustwording tout court. In de loop der jaren ontwikkelde hij een 'sociale ecologie' met een in het oog springend politiek luik: het libertaire municipalisme ('gemeentelijk zelfbestuur'). In grote lijnen kwam dit municipalisme neer op een radicale maatschappelijke en politieke decentralisering resulterend in eco-gemeenschappen op menselijke schaal waarbij de politieke beslissingsmacht gelegd wordt bij lokale volksassembles en de door hen gemandateerde confederale raden.

Bookchins municipalisme werd tot in de tweede helft van de jaren tachtig druk bediscussieerd in kringen van Amerikaanse en Duitse groenen. Het electorale succes van de Europese groenen had echter tot gevolg dat de ideeënstrijd plaats moest maken voor 'realisme', wat nog eens versterkt werd door de Val van de Muur (1989), een gebeuren dat aanleiding gaf tot speculaties over het 'einde van de geschiedenis'. Wie het toen nog aandurfde de westerse politieke en economische instellingen in vraag te stellen liep het gevaar als 'utopische fundamentalist' of 'politieke extremist' buitenspel gezet te worden.

Twee gebeurtenissen zouden het 'municipalisme' van Bookchin echter terug aan zet brengen. Eerst en vooral de financieel-economische crisis van 2008 en de sociale en politieke deiningen die daaruit voortvloeiden: in Spanje nam het protest de vorm aan van pleinbezettingen waaruit later burgerplatforms ontstonden die in meerdere steden de burgemeesterszetel verwierven. Vervolgens – heel onverwacht – de Arabische Lente, die in Syrië uitliep op een burgeroorlog, maar die in zijn barsten (vooral in de Koerdische regio) municipalistische experimenten toeliet.

Ook elders in de wereld zijn er steeds meer stemmen te horen die pleiten voor een herwaardering van de lokale gemeenschap als uitweg uit de politieke en ecologische puinhopen van het mondiale systeem. De gedreven Guardian-onderzoeksjournalist George Monbiot schreef daarover recent het volgende: 'Bij gebrek aan een stabiele, hechte groep werknemers die zowel zijn eigen belangen als die van de gemeenschap als geheel kan verdedigen, hebben we een nieuwe kern nodig van waaruit we verzet kunnen bieden en met nieuwe voorstellen kunnen komen. De meest plausibele kandidaat daarvoor is de vanuit een participatiecultuur ontstane lokale gemeenschap, die zich steeds verder naar buiten uitbreidt om de nationale en mondiale politiek te laten herleven'².

In Vlaanderen zijn de municipalistische aanzetten voorlopig nog zwak, maar niet helemaal afwezig. Vlaanderens bekendste politieke socioloog Luc Huyse (ook auteur van de brochure 'Red

Het lokale vlak is het meest geschikte oefenterrein om de democratie levensvatbaar te houden.

de verkiezingen') verklaarde in een interview over de nakende lokale verkiezingen: 'De lokale kiesstrijd is momenteel de enige waarin campagnethema's dicht bij de burgers staan en politieke hygiëne makkelijk te verbeteren valt. Steden en gemeenten zijn een proeftuin voor democratievernieuwing. Het lokale vlak is het meest geschikte oefenterrein om de democratie levensvatbaar te houden'³.

In dit eerste artikel gaan wij dieper in op Bookchins 'sociale ecologie' die het algemene kader levert voor zijn politieke theorie van het 'libertaire municipalisme'. Zijn politieke ideeën en de inspiratie die ervan uitging voor de theorie en praktijk van het 'nieuwe municipalisme' in Europa en het Amerikaanse continent komen uitgebreid aan bod in twee vervolgartikels.

1. Een proletarische jeugd

Op zijn heel eigen manier zou je Murray Bookchin kunnen beschouwen als een product van de 'American dream'⁴. Hij werd geboren in 1921 als kind van een joods-Russisch migrantenechtpaar in de 'shtetl' van de New Yorkse Bronx. Zijn moeder en grootmoeder hadden nog niet zo heel lang geleden (in 1913) de overzet gewaagd vanuit het toenmalige Russische (nu Moldavische) stadje Edinet via Rotterdam naar Amerika. Aanvankelijk was het lot hem niet gunstig gezind: zijn gewelddadige vader Nathan verliet al spoedig het gezin, mama Rachel bleek de moederrol niet aan te kunnen, oma Zeitel, die de touwtjes stevig in handen hield, stierf onverwacht en de Grote Depressie deed moeder en zoon in grote armoede belanden. Tijdelijke opvangtehuizen, integratieproblemen ('Engels was mijn derde taal na het Russisch en het Yiddisch.') en onregelmatig schoolbezoek hypothekeerden zijn toekomst. De redding kwam uit onverwachte hoek: hij kreeg contact met de 'Young Pioneers', de jeugdafdeling van de Amerikaanse Communistische Partij. Dat gaf een nieuwe wending aan zijn leven. Hij maakte 'promotie' en zou het brengen tot 'streetcorner orator', waarbij hij zich de trukendoos van het publieke debat eigen maakte, wat hem later nog goed van pas zou komen. Zijn communistische omgeving fungeerde voor hem als een soort surrogaatouders. 'Het was de communistische beweging die me eigenlijk opvoedde en het moet worden gezegd: ze deden dat uitzonderlijk goed'. Ondanks de voldoening die hij vond in dit onafgebroken, geduldig en onopvallend engagement dat ingegeven werd door een onwankelbaar idealisme ('we waren bereid ons leven te wagen voor de revolutie'), kwamen er stilaan barsten in zijn partijrouw. Stalins niet-aanvalsact met Hitler-Duitsland in augustus 1939 was ten slotte de druppel die voor vele oprechte communisten, waaronder ook de achttienjarige Murray, de emmer deed overlopen.

Zijn werk – eerst als metallo, later als bandarbeider in een GM-autofabriek – in combinatie met zijn politiek en syndicaal engagement viel hem zo zwaar dat er geen energie overbleef voor intellectuele polemieken.

Hij maakte de overstap naar de met de communisten rivaliserende Socialist Workers Party (SWP), opgericht door Amerikaanse volgelingen van de door Stalin verbannen en vervolgd Leo Trotsky. Deze had in 1938 de Vierde Internationale – concurrerend met Stalins Comintern – opgericht en de SWP was met haar 2500 leden op dat moment haar grootste afdeling, vooral ingeplant in New York.

De SWP-bijeenkomsten werden bijgewoond door het toenmalige kruim van de New Yorkse intellectuelen waaronder James Burnham, Sidney Hook en Dwight MacDonald. Later zou Murray zeggen dat hij opgetogen was dit links-intellectuele milieu te mogen

frequenteren, maar dat hij er niet veel van opgestoken had omdat hij intussen als fabrieksarbeider kostwinner was geworden voor zijn aan diabetes lijdende moeder. Zijn werk – eerst als metallo, later als bandarbeider in een GM-autofabriek – in combinatie met zijn politiek en syndicaal engagement viel hem zo zwaar dat er geen energie overbleef voor intellectuele polemieken. Hij zou trouwens arbeider blijven tot in 1948 toen hij – dankzij een overheidsmaatregel voor afgezwaaide dienstplichtigen – een bijkomende scholing kon volgen en een diploma behaalde. In deze naoorlogse periode ontmoette hij in de SWP-entourage een opvallende persoon die bepalend zou worden voor zijn verdere politieke ontwikkeling: de Duitse politieke vluchteling Josef Weber (1901-1959), volgeling van Trotsky maar non-conformist in levenswandel (pianist, componist en *bandleader*) en in politieke overtuiging. Weber verwees naar een uitspraak van Trotsky dat in het geval de oorlog niet zou uitlopen op een arbeidersrevolutie *'we zonder twijfel de vraag moeten stellen naar een herziening van onze opvattingen over het huidige tijdperk en de haar drijvende krachten'*. Toen dat inderdaad het geval bleek te zijn, was voor Weber en zijn aanhangers (een veertigtal waaronder ook Murray, die ondertussen fungeerde als diens privésecretaris) het moment aangebroken om het socialistisch project te herdenken.

2. Ontdekking van de ecologische problematiek

In 1947 bracht de kring rond Weber een nieuw tijdschrift *Contemporary Issues* uit met als doel het socialistische project te herdenken op basis van de beschikbare feiten in plaats van de kijk op die feiten te laten vertroebelen door achterhaalde politieke dogma's⁵. Dit liet Murray toe zijn schrijfvaardigheden te ontwikkelen: hij corrigeerde het gebrekkige Engels van zijn Duitse leermeester en hij zette zijn eerste stappen in het schrijverschap: in 1950 verscheen zijn eerste artikel *'State capitalism in Russia'*. Twee centrale inzichten die terug te vinden waren in *Contemporary Issues* waren nog ontleend aan het marxisme. Eerst en vooral dat de emancipatorische rede van de Verlichting in onze tijd verworden is tot een instrumentele rede ter berekening en beheersing van mensen en dingen, een instrument dus ter handhaving van de status quo. Die rede staat in contrast met een dialectische rede: deze denkt in termen van ontwikkelingsprocessen in maatschappijen en natuur. Daardoor blijft de dialectiek nooit stilstaan bij het bestaande maar legt zij mogelijkheden bloot: datgene wat zou kunnen of moeten zijn.

Het tweede thema betrof het technologisch optimisme. Dat komt uitgebreid aan bod in het programmatisch artikel *'The Great Utopia'* (1950) van Josef Weber, waarin deze zijn marxistisch revisionisme in achttien stellingen samenvat⁶. We zijn in een tijdvak beland waarin de mensheid niet langer door schaarste met handen en voeten gebonden is aan onophoudelijk labeur. Vroeger konden volksrevoluties enkel uitlopen op nieuwe onderdrukking en uitbuiting omdat er eenvoudigweg niet genoeg rijkdom was om iedereen een fatsoenlijk bestaan te garanderen. Het naoorlogse tijdperk van massaproductie en massaconsumptie ligt echter aan de basis van een *affluent society* (naar de titel van J. K. Galbraith's boek uit 1958) waarin iedereen met een beperkte arbeidsinspanning in zijn basisbehoeften kan voorzien en er tijd vrijkomt voor de creatieve en verheffende activiteiten die het leven betekenis geven. De technologische evolutie opende dus het zicht op nooit eerder geziene mogelijkheden. Op dat moment (1950) wordt dit emancipatorisch potentieel echter overschaduwd door barbaarse destructieve krachten. Daarmee verwijst Weber naar de dodelijke gevaren van de inmiddels

volop uitgebroken Koude Oorlog tussen het Vrije Westen en het (nog steeds door Stalin beheerste) Communistische Blok: bacteriologische wapens en de atombom kunnen resulteren in massale menselijke zelfdestructie. Maar Weber verwijst naast de oorlog ook nog naar een tweede gesel die de mensheid bedreigt: *'Hoe hoger de productiekrachten zijn ontwikkeld en onder de heerschappij van het kapitaal steeds meer ten dienste worden gesteld van vernietiging, des te sneller raken de natuurlijke bronnen van de rijkdom uitgeput. Zolang het winstmotiefbepalend is voor de economie, blijft de zo hoog geprezen controle van de natuur dankzij de wetenschap in de hoogste mate problematisch en brengt hij ontelbare onvoorziene effecten teweeg.'* (stelling 7 van *'The Great Utopia'*). Hij verwijst onder meer naar de roekeloze uitputting van landbouwgronden, overbegrazing van graslanden, ontbossingen, ingrepen op waterlopen en het grondwater en uitroeiing van de fauna ...

Om zijn theorie te verifiëren in de feiten wilde Weber ook een 'Wereldplan' uittekenen. Hij bedoelde daarmee de opstelling van een inventaris van Amerika's economische en maatschappelijke hulpbronnen waarbij het sociaal nuttige onderscheiden zou worden van het overbodige (typerend voor een kapitalistische verspileconomie die het moet hebben van goederen van dubieuze kwaliteit en kunstmatig gecreëerde behoeften). De excentrieke Weber had al eerder naam gemaakt met het lanceren van gedurfde en soms zelfs roekeloze stellingen en projecten waarbij hij de staving ervan vlotjes overliet aan zijn voetvolk. Dit keer viel zijn oog op Bookchin als zijn uitverkoren materiaalverzamelaar!

3. *Uitdieping van de ecologische thema's*

Maar ondertussen was Bookchin zijn eigen interesses gaan ontwikkelen en had hij interessantere katten te geselen dan het opstellen van gortdroge boekhoudkundige tabellen. Eerst en vooral was zijn aandacht getrokken door de verschijning van twee recente boeken die een balans opmaakten van de grootschalige en schadelijke menselijke ingrepen op de Amerikaanse natuur en leefomgeving (Fairfield Osborn's *Our plundered Planet* en William Vogt's *The Road to Survival*, beide gepubliceerd in 1948). Hij ging daar dieper op in door de verslagen van een parlementaire commissie te bestuderen die in de herfst van 1950 hoorzittingen rond datzelfde thema had georganiseerd. En hij besloot: kapitalisme buit de mensen niet enkel uit (zoals Marx ons had laten zien), maar het maakt ons op de koop toe ziek. Hij schreef er een artikel voor *Contemporary Issues* over: *The problem of Chemicals in Food* (1952)⁷. Het artikel zou aan de basis liggen van een Duitstalige publicatie in boekvorm *'Lebensgefährliche Lebensmittel'* (1955) en, enkele jaren later, van zijn Engelstalige eersteling *Our Synthetic Environment*⁸.

Vervolgens was het hem bij zijn dagelijkse bezoeken aan diabetespatiënte Rachel (hij zorgde voor haar insuline-inspuitingen) opgevallen hoe de New Yorkse Bronx aan het veranderen was door de aanleg van de Cross Bronx Expressway. Oude arbeiderswijken en gemeenschappen werden uiteen getrokken of vernietigd om plaats te maken voor koning Auto: bruggen, tunnels, gebetonneerde pleinen en onpersoonlijke hoogbouw. Hij nam Karl Marx en ook zijn stadsgenoot Lewis Mumford (1895-1990) – vooral diens *The Culture of Cities* (1938) – ter hand om een dieper inzicht te krijgen in deze stedelijke evolutie. Marx had ooit gesteld dat de hele economische geschiedenis van de maatschappij af te lezen valt uit de zich ontwikkelende antithese tussen stad en platteland. Mumford schilderde in zijn klassiek werk de ontwikkeling (in zijn ogen:

neergang) van de op menselijke maat organisch gegroeide middeleeuwse stad naar de streng geometrisch geconstrueerde 'barokke' stad uit de vroeg-moderne tijd, die fungeerde als zetel van de absolute vorsten. In tegenstelling tot Mumfords idealisering van de middeleeuwse stad ging Bookchins bewondering eerder uit naar het antieke Athene dat erin slaagde een harmonisch evenwicht met het omliggende land te bewaren. De hechte band die de stedelingen met het land onderhielden verleende hen een economische onafhankelijkheid die aan de basis lag van hun sterk karakter en hun uitzonderlijke politieke cultuur. Dankzij hun gezamenlijke actieve participatie aan het bestuur van hun stad bleven ze ook greep hebben op hun eigen lotsbestemming. De antithese van de Atheense polis is de kapitalistische megalopolis die het platteland overheerst en de stedelijke gemeenschap uiteen doet vallen in elkaar beconcurrerende monaden, waarbij onzekerheid, passiviteit en een door extreme arbeidsdeling in de hand gewerkte afhankelijkheid troef zijn.

De remedie die Murray voorstond was toen reeds een radicale stedelijke decentralisatie om de geërodeerde lokale democratie en sociale solidariteit nieuw leven in te blazen, maar ook om de band tussen stad en platteland en tussen mens en natuur te herstellen. Hij schreef er een lang artikel over voor *Contemporary Issues* maar dat stuitte op een onverbiddelijk njet van hoofdredacteur Josef Weber: te weinig feiten, te veel geschiedenis, theorie en speculatie! In 1973 zou een uitgesponnen versie van het artikel uiteindelijk toch nog in boekvorm (*Limits of the City*⁹) verschijnen, maar in de tussentijd fungeerde het als inspiratiebron voor zijn eerstvolgende publicaties die zich richten tot een breder publiek. Het studiewerk en de discussies die deze kwesties met zich meebrachten droegen bij tot de rijping van Bookchins denken, waardoor hij onder de vleugels van zijn leermeester kon uitkruipen.

Dat werd hem niet in dank afgenomen, temeer omdat Weber zijn kladversie van het Wereldplan als oppervlakkig en amateuristisch van de hand wees. De redactie van *Contemporary Issues* viel uiteen en het kwam tot een breuk met Josef Weber. Deze zou in 1958 terugkeren naar Duitsland, waar hij een jaar later overleed.

4. Ecologische gezondmaking en menselijke schaal

Begin van de jaren zestig werkt Bookchin aan twee boeken waarmee hij een poging doet om een breder publiek aan te spreken en wellicht ook om zich als professioneel auteur te vestigen. Onder het pseudoniem Lewis Herber brengt hij in 1962 *Our Synthetic Environment* uit en in 1965 *Crisis in Our Cities*. Dit laatste werk verscheen datzelfde jaar nog in Nederlandse vertaling onder de titel *Stikkende steden*¹⁰.

Beide werken zijn manifestaties van de nieuwe kritische ingesteldheid die zich manifesteert in de welvarende landen van het Westen. Na de schok van de Eerste Wereldoorlog, de socialistische revoluties in haar kielzog, de crisis van de jaren dertig en de doorbraak van het totalitarisme, de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog en de magere naoorlogse jaren van wederopbouw en sluimerende Koude Oorlog breken de *golden sixties* aan. Parel aan de kroon is de *affluent society*, gebaseerd op een groei-economie die mogelijk wordt gemaakt door het van staatswege gepatroneerde sociaal overleg tussen werkgevers en werknemers. De vruchten ervan worden voor het eerst in de geschiedenis van het kapitalisme min of meer billijk verdeeld over de verschillende

sociale klassen. Dat impliceerde echter wel een algemene mobilisering van alle productieve krachten in dienst van de vooruitgang, die gedragen werd door de belofte om voor eens en voor altijd het schaarste-probleem op te lossen. Er wordt een maatschappelijk regime van massaproductie (arbeidsethos) en massaconsumptie (hedonisme) geïnstalleerd, dat echter één groot slachtoffer maakt: de natuur. Dat verklaart ook de groene bewustwording, die haar pioniers vindt in figuren en instanties zoals Murray Bookchin, Rachel Carson (*Silent Spring*, 1962), *The Ecologist (A Blueprint for Survival)*, 1972) en de Club van Rome (*Grenzen aan de groei*, 1972). Weldra zal die groene bewustwording opgesplitst worden in twee verschillende beddingen. Enerzijds die van de pragmatische, mainstream milieubeschermers die de natuur als een onontbeerlijke voorwaarde beschouwen voor het menselijk welzijn (antropocentrisme) en haar exploitatie daarom willen 'verduurzamen'. En anderzijds die van de radicale ('diepe') ecologen die de natuur als een waarde op zich beschouwen (ecocentrisme) en daarom ook geen vrede kunnen nemen met een vergroend kapitalisme dat fungeert als een verduurzaamde exploitatie-machine.

Murray Bookchin was vanaf de jaren zestig één van de voorlopers én grondleggers van de radicale ecologie. Zijn boek uit 1962 vormt de weerslag van zijn onderzoek in de voorgaande jaren naar de effecten van de uitdijende kapitalistische logica op het

fysieke en psychische welzijn van de bevolking. Opmerkelijk aan dit boek is niet alleen dat het een half jaar eerder verschijnt dan Carsons *Silent Spring* – algemeen beschouwd als het oorsprongsmanifest van het ecologische tijdperk – maar vooral ook dat het een veel vollediger beeld ophangt van de aan de gang zijnde ecologische destructie, terwijl het tevens de vinger legt op de maatschappelijke oorzaken daarvan¹¹. In tegenstelling tot Carson, die in laatste instantie pleit voor een andere wijze om over de natuur te denken, verwijst hij naar de geïstitutionaliseerde menselijke verhoudingen en de weerslag daarvan op onze relatie met de natuur. In het slothoofd-

Murray Bookchin was vanaf de jaren zestig één van de voorlopers én grondleggers van de radicale ecologie. Zijn boek uit 1962 vormt de weerslag van zijn onderzoek in de voorgaande jaren naar de effecten van de uitdijende kapitalistische logica op het fysieke en psychische welzijn van de bevolking.

stuk van zijn boek houdt hij dan ook een opmerkelijk pleidooi voor de introductie van eco-technologieën en voor een radicale decentralisatie van het maatschappelijke leven. 'Decentralisering' zoals Bookchin die voor ogen had zou betekenen dat er kleine steden en dorpjes gecreëerd werden die menselijk waren van schaal en uitzicht. Zij zouden geïntegreerd worden in het omliggende landschap en ingebed worden in een agrarisch kader. Hun inwoners zouden een vlotte toegang hebben tot het platteland en de velden, waar zij gewassen zouden kunnen cultiveren en hun vrije tijd doorbrengen. Decentralisatie zou daarbij een 'duurzaam evenwicht' tot stand kunnen brengen tussen mens en natuur¹².

Wie decentralisatie nastreefde in de jaren zestig ging duidelijk in tegen het vigerende vooruitgangdenken. Sommige recensenten van zijn boeken prezen dan wel zijn diagnose van de ecologische kwalen van het nieuwe tijdperk (de ondertitel van *Stikkende steden* luidt: 'Hun toenemende onleefbaarheid door verontreiniging van lucht en water, psychische spanningen, geluidshinder, ziektedreiging en chaotisch verkeer!'), maar verwierpen tegelijk zijn remedies: die zouden neerkomen op het terugdraaien van de historische klok. Bookchin ging niet akkoord met de beschuldiging nostalgie te koesteren naar

een geïdealiseerd verleden. Hij stelde onder meer dat hij die decentralisatie tot stand wilde brengen met behulp van de nieuwste productie-, communicatie- en transporttechnologieën, die borg zouden staan voor een globale interactie (ingående tegen dorpse engteestigheid) en een rationele welvaart (overvloed zonder verspilling of de creatie van kunstmatige behoeften). Bovendien zou hij in het boek *Crisis of our Cities* een structureel argument voor decentralisatie naar voor schuiven. De naoorlogse industrieel-stedelijke samenleving werd mogelijk gemaakt door de massale inzet van fossiele energiebronnen (steenkool en aardolie). Hij voorspelt in die eerste helft van de jaren zestig reeds dat deze goedkope en massaal beschikbare energiebronnen binnen één of twee eeuwen (sic) uitgeput zullen raken en dat dit des te sneller het geval zou zijn als de rest van de wereld het Amerikaanse en Europese ontwikkelingsmodel zou overnemen. Uitputting is één probleem, de andere problemen worden gevormd door de effecten van de fossiele energiebronnen op de volksgezondheid en het verbreken van het planetaire ecologische evenwicht. Wat dit laatste betreft geeft hij (toen dus: meer dan een halve eeuw geleden!) een haarfijne uiteenzetting over het verband tussen de CO₂-uitstoot en de opwarming van de aarde, wat zal resulteren in verwoestende stormen en smeltende poolkappen¹³. Het toenmalige enthousiasme over de 'civiele' inzet van nucleaire energie deelt hij evenmin omdat men geen blijf weet met de verbijsterende hoeveelheden radioactief afval. Het enige alternatief wordt dan gevormd door duurzame energiebronnen (zon, wind, water (getijden)). Deze zijn echter niet in staat de enorme hoeveelheden energie te leveren die dicht bevolkte megasteden en mastodont-ondernemingen nodig hebben. Duurzame energievoorziening zal daardoor noodzakelijkerwijze moeten afhangen van een gevarieerd patroon van plaatselijke bronnen, zo nodig aangevuld met 'gevaarlijke energie' in de transitieperiode. Hier ont-popt Bookchin zich tot bio-regionalist: de mens is natuurlijk een sociaal (klasse-) wezen, maar is ook verankerd in een natuurlijke regio met zijn eigen energetische mogelijkheden en beperkingen. Dit is een zeer 'feitelijk' argument voor de decentralisatie van de megastad die opgedeeld moet worden in een nieuw type van eco-gemeenschappen, op maat gesneden van de beschikbare hulpbronnen van de betreffende regio.

5. Ecologie en anarchisme

Einde van de jaren vijftig en begin van de jaren zestig geraakt Bookchin geïntrigeerd door een zeker parallellisme tussen het ecologische perspectief op de natuur en het anarchistische perspectief op de maatschappelijke organisatie. Dat resulteert in een toonaangevend essay uit 1964 *Ecologie en revolutionair denken*, waarin hij de ecologie uitroept tot dé bevrijdende wetenschap van deze tijd¹⁴. In het vroeg-moderne tijdperk en ook daarna werd het revolutionaire politieke denken steeds voorafgegaan of begeleid door innoverende wetenschappelijke en filosofische denkbeelden die bressen sloegen in het dominerende wereldbeeld: de astronomie in de Renaissance, de natuurkunde in de Verlichting en de evolutionaire biologie in de 19de eeuw. Al deze wetenschappen die eens 'aan de boeien van de mensheid rukten' hebben nu echter een ideologische functie verkregen – ze dienen om het bestaan van de ketenen van de mensheid te rekken door ze te vergulden.

Eén wetenschap kan de bevrijdende missie van haar historische voorlopers overnemen: de ecologie. Heel algemeen beschouwd bestudeert de ecologie het natuurlijke planetaire evenwicht in het algemeen en – omdat de mens onderdeel is van de natuur – het

evenwicht tussen de mens en de natuur in het bijzonder. Hierbij is de ecologie zowel een kritische als een reconstructieve wetenschap.

Haar kritische dimensie ontleent ze aan haar onderzoeksobject: het planetaire evenwicht, dat een voorwaarde vormt voor de (menselijke) leefbaarheid ervan. Haar holistische benadering – de wederzijdse afhankelijkheid van al haar onderdelen – maakt duidelijk dat het menselijke meesterschap over de natuur een mythe is. In het verleden ontpopte de mens zich als parasiet in lokale ecosystemen (denk aan de bodemerosie in het antieke Griekenland of de ontbossing van Noord-Afrika). Maar in onze geglobaliseerde wereld ontwricht de mensheid alle fundamentele natuurprocessen en wordt de planetaire stabiliteit als dusdanig aangetast.

Waarom heeft de verhouding tussen mens en natuur een parasitaire vorm aangenomen? Dat is het gevolg van verstoringen in de 'sociale ecologie' van de mens: reusachtige stedelijke agglomeraties, een in hoge mate geconcentreerde industriële landbouw en een immens bureaucratisch, anoniem staatsapparaat dat instaat voor een enorme logistieke problematiek.

Ecologisch gezien is de menselijke soort een verderfelijke parasiet geworden die – tegelijk met zijn gastheer 'natuur' – ook zichzelf vernietigt. Maar waarom heeft de verhouding tussen mens en natuur een parasitaire vorm aangenomen? Dat is het gevolg van verstoringen in de 'sociale ecologie' van de mens: reusachtige stedelijke agglomeraties, een in hoge mate geconcentreerde industriële landbouw en een immens bureaucratistisch, anoniem staatsapparaat dat instaat voor een enorme logistieke problematiek (productie, scholing, transport, bevoorrading, ruimtelijke ordening, coördinatie ...). Het is dit type van verstedelijkte en gecentraliseerde samenleving dat ons tot parasiet maakt.

Het probleem zit nog dieper. De opvatting dat de mens de natuur kan en moet overheersen stamt rechtstreeks van de overheersing door de ene mens van de andere. Die overheersing kent een lange geschiedenis (we komen er in het volgende punt op terug), maar van fundamentele betekenis was de opkomst van de markteconomie en het kapitalisme: marktdenken en concurrentie zetten de mensen tegen elkaar op, maar ook tegen de natuur (arbeid en natuur worden vermarkt: tot handelswaar getransformeerd). De degradatie van de planeet gaat samen met een degradatie van de sociale ecologie: in plaats van mensen te benaderen als burgers, personen, unieke individuen, worden ze centralistisch, disciplinerend en manipulerend benaderd ten koste van hun individualiteit, creativiteit en spontaniteit.

De ecologische wetenschap heeft nieuwe ademruimte gegeven aan het anarchisme. In plaats van bevrijdend, zoals wellicht vroeger, heeft het industrieel-stedelijk moderniseringsproces (mede mogelijk gemaakt door de instellingen van de natie-staat) nu een regressieve en onderdrukkende uitwerking (zowel op maatschappelijk als op ecologisch vlak). Anarchistische noties van een evenwichtige samenleving, een directe democratie, een menswaardige technologie en een maatschappelijke decentralisatie zijn niet langer louter wenselijk maar ook noodzakelijk geworden. Het zijn niet langer utopische ideeën maar ze zijn de maatschappelijke voorwaarden geworden voor het menselijk overleven. Van ethische begrippen zijn het politieke streefdoelen geworden.

De reconstructieve dimensie van de ecologie ligt in de lijn van de anarchistische politieke filosofie op voorwaarde dat deze haar nihilistisch afwijzen van de huidige maatschappij omzet in een constructief streven naar een menswaardige samenleving met als kernboodschap: diversiteit – in tegenstelling tot de standaardisatie en centralisatie, kenmerkend voor het huidige industrieel-stedelijke beschavingsmodel. Dit diversiteitsmaxime geldt zowel voor de landbouw (menselijke schaal) en de energievoorziening (van mono-energie naar regionale energiemozaïeken) als voor de maatschappelijke organisatie (gedecentraliseerde eco-gemeenschappen). En Bookchin vat samen:

‘Zoals de ecooloog probeert om met zorg het bereik van een ecosysteem uit te breiden en te zorgen voor een vrijer samenspel van de soorten, zo probeert de anarchist met gelijke zorg het bereik aan maatschappelijke ervaringen uit te breiden en alle hindernissen die de ontwikkeling ervan in de weg staan te verwijderen. Anarchisme betekent niet alleen een samenleving zonder staat, maar evengoed een geharmoniseerde samenleving, die de mens ontvankelijk maakt voor prikkels die afkomstig zijn van zowel het platteland als van de stad, voor fysieke en verstandelijke activiteit, voor niet-onderdrukte zinnelijkheid en zelfgestuurde spiritualiteit, voor gemeenschapsgeest en individuele ontwikkeling, voor regionale verankering en wereldwijde broederschap, voor spontaniteit en zelfdiscipline, voor de opheffing van afstompende arbeid en bevordering van vakmanschap;’¹⁵

6. Een uitgewerkte wereldbeschouwing: ‘sociale ecologie’

Later ging Bookchin zijn variant van politieke ecologie omschrijven als ‘sociale ecologie’. Het was een begrip dat hij ontleende aan de anarchistisch geïnspireerde Duitse architect Erwin Gutkind (1886-1968) die in 1933 Nazi-Duitsland ontvluchtte en twee boeken schreef over stedelijke ontwikkeling die Bookchin na aan het hart lagen: *Community and Environment* (1954) en *Twilight of the Cities* (1962). Ook Gutkind pleitte voor gedecentraliseerde gemeenschappen op menselijke schaal die in een evenwichtige interactie staan met hun natuurlijke omgeving. Die visie omschreef hij als ‘sociale ecologie’. Bookchin geeft echter een minder politiek neutrale inhoud aan het begrip: *‘De basis van de sociale ecologie is de overtuiging dat al onze hedendaagse ecologische problemen hun oorsprong vinden in diepgewortelde maatschappelijke problemen.’¹⁶*

De reconstructieve dimensie van de ecologie ligt in de lijn van de anarchistische politieke filosofie op voorwaarde dat deze haar nihilistisch afwijzen van de huidige maatschappij omzet in een constructief streven naar een menswaardige samenleving.

Bookchins ‘sociale ecologie’ huldigt een dialectische visie op de verhouding tussen mens en natuur. Onder ‘dialectiek’ verstaat hij een dynamische benadering die focust op de ontwikkelingsmogelijkheden die aanwezig zijn in entiteiten en situaties en die zich onder gunstige voorwaarden kunnen verwezenlijken. Vandaar ook het belang van natuurhistorie (evolutie) en van maatschappelijke ontwikkeling (geschiedenis) in het oeuvre van Bookchin. Dit soort proces-denken verhindert dat men een radicale

scheiding zou aanbrengen tussen het menselijke en het niet-menselijke, dat men de mens zou gaan beschouwen als een vreemde eend in de bijt van de natuur. De evoluerende oorspronkelijke natuur ('eerste natuur') vertoont een tendens naar een steeds grotere differentiatie en complexiteit waaruit tenslotte de homo sapiens is ontstaan. Deze mens is in staat zijn redelijk bescheiden lichamelijke kracht te compenseren door anatomische flexibiliteit en een grotere herseninhoud. Daardoor wordt hij drager van nieuwe mogelijkheden, waarvan de verwezenlijking leidt tot een (onder)scheiding met de niet-menselijke natuur. In tegenstelling tot dieren die zich aanpassen aan hun specifiek milieu kunnen mensen de grenzen van hun milieu overschrijden: via creatief gedrag (cultuur) is de mens in staat het milieu dusdanig te veranderen dat het voldoet aan zijn behoeften. Op die wijze kan de menselijke soort zich wereldwijd verspreiden en zich overal 'thuis' voelen. Bookchin spreekt in dit verband van een 'tweede natuur'. Daarmee benadrukt hij dat de mens niet mag beschouwd worden als een soort ontarding van de natuur, maar wel als de dialectische verwezenlijking van mogelijkheden die reeds aanwezig waren in de 'eerste natuur'. Het opmerkelijk vermogen van de mens om in te grijpen op de natuur – bijvoorbeeld via de ontwikkeling van technologie en wetenschap – is het resultaat van de zich steeds verder ontwikkelende natuur. Het onderscheid met de eerste natuur verhindert niet dat de mens tegelijk geworteld blijft in diezelfde natuur!

De overgang van natuurhistorie naar menselijke geschiedenis gebeurt via een dialectische omslag waarbij een aantal biologische gegevens specifiek vorm krijgen in maatschappelijke instellingen. Zo ligt de lange zorgafhankelijkheid van menselijke kinderen aan de basis van langdurige samenlevingsverbanden tussen bloedverwanten die een insider-mentaliteit bevorderen met de daarmee gepaard gaande solidaire gevoelens (families, clans, stammen). Tegenover de insiders staan de outsiders ('vreemdelingen') die naargelang van de traditie, moraal en (later) ethiek gastvrij of vijandig bejegend worden. Ook andere biologische gegevens (leeftijd, geslacht, ...) worden van strikt natuurlijke items getransformeerd tot maatschappelijke verschijnselen. In het begin gebeurt deze socialisatie van biologische kenmerken in een complementaire geest: niemand was dominant of ondergeschikt, de verschillende sociale groepen

hadden elkaar immers nodig om een relatief stabiel geheel te vormen. Bookchin spreekt van een egalitaire maatschappij die geregeld wordt door drie onuitgesproken principes: het principe van de gelijkheid van ongelijken; iedereen heeft recht op het absolute minimum; het principe van het vruchtgebruik van de beschikbare hulpbronnen: er bestaat slechts een relatief eigendomsrecht over productiemiddelen, werktuigen e.d.; het principe

van de wederzijdse hulp: prioriteit van coöperatief gedrag op competitie.

Hoe kan men dan de overgang van dat gevoel van ingebed-zijn in en participatie aan de natuur naar een mentaliteit van meesterschap en exploitatie verklaren?

Onder die voorwaarden beschouwt de mens zich ingebed in de rest van de natuur, waar hij zich verwant mee voelt en waaraan hij kan participeren via rituelen (wat een ambivalent gevoel van anders-zijn niet uitsluit!). Mens en natuur vullen elkaar aan, wat tot uitdrukking wordt gebracht in wederzijds respect: dieren worden als verre voorouders beschouwd, bossen als de plek waar we 'thuis' horen en natuurverschijnselen worden opgevat als kosmische krachten die ons iets te zeggen hebben...

7. Maatschappelijke ongelijkheid leidt tot natuuroverheersing

Hoe kan men dan de overgang van dat gevoel van ingebed-zijn in en participatie aan de natuur naar een mentaliteit van meesterschap en exploitatie verklaren? Dat komt doordat de oorspronkelijke egalitaire maatschappelijke instellingen via een 'subtiele' historische dialectiek (bevolkingstoename, oorlogen, ontstaan van de landbouw ...) in hiërarchische zin getransformeerd werden. De complementaire relaties tussen de sociale groepen maakten plaats voor hiërarchische machtsverhoudingen en statusverschillen. Denk in dit verband aan gerontocratische (de macht komt in handen van de ouderen), patriarchale (mannelijke waarden worden hoger ingeschat dan vrouwelijke) en theocratische ('geïnspireerde' mannen worden priester-leiders) verschuivingen. Hierbij benadrukt Bookchin het verschil tussen 'hiërarchie' (status) en 'klassenheerschappij'. Bij hiërarchie gaat het om een door mensen ingestelde verhouding van superioriteit en inferioriteit die niet aangeboren is maar evenmin afhangt van bewuste individuele interacties en niet noodzakelijk gepaard hoeft te gaan met dwang (eerder overtuiging) en uitbuiting (onderwerping kan beloond worden met giften). Bij klassenheerschappij wordt dwang uitgeoefend met het oog op uitbuiting, de verwerving van onevenredige rijkdom. De hiërarchische heerschappij is veel vroeger ontstaan dan de klassenheerschappij en zit heel diep verankerd in maatschappelijke instellingen en mentale voorstellingen.

De triomf van de hiërarchische instellingen doet een wereldbeeld ontstaan waarin ook de niet-menselijke natuur wordt opgevat als een hiërarchische zijnsketen die door de mens beheerst moet worden. Van menselijke verwantschap en communicatie met de natuur is geen sprake meer. Zij verschijnt in het vervolg, en met terugwerkende kracht, als een vreemde, vijandige en vreemde sfeer, die slechts met behulp van een strak georganiseerd arbeidsleger dienstbaar gemaakt kan worden aan de mens. Dit natuurbeeld legitimeert op zijn beurt weer de menselijke onderdrukking omwille van de noodzaak van een gedisciplineerde arbeidsorganisatie. Op die manier rechtvaardigen kapitalisten en hun liberale verdedigers de exploitatie van de arbeider. Maar, zegt Bookchin, ook Marx beweert dat heerschappij zijn oorsprong vond in de economische uitbuiting van de werkende klassen (slaven, lijfeigenen en arbeiders) die nodig was om de menselijke afhankelijkheid van de natuur op te heffen (via de creatie van overvloed). Hijzelf daarentegen poogt aan te tonen dat heerschappij – geheel van relaties van dominantie en onderwerping – gegroeid is uit allerlei sociale hiërarchieën (die niet altijd uitbuitend hoeven te zijn en soms zelfs welwillend kunnen zijn) die veel verder teruggaan in de tijd dan de klassentegenstellingen en daarom ook veel moeilijker te bekampen zijn. Dat is ook de reden waarom anti-kapitalistische strijd weliswaar een noodzakelijke maar geenszins een voldoende voorwaarde is om evenwichtiger intermenselijke en ecologische verhoudingen tot stand te brengen.

Hij aarzelt niet om het uitdijende kapitalistische ethos metaforisch te omschrijven als een uitzaaiend kankergezwell dat het bestaan van complexe levensvormen bedreigt. Het zal in laatste instantie afsterven doordat het zijn beide gastheren – de maatschappij en de natuur – kapot parasiteert.

Wel is hij ervan overtuigd dat de mythe van de menselijke beheersing van de natuur haar hoogtepunt bereikt met de volledige doorbraak van het kapitalisme op wereldniveau.

Het kapitalisme, gedreven door een 'groeï-of-sterf'-logica, heeft zich in de naoorlogse periode getransformeerd van een economie die lange tijd zoals een eiland omringd werd door diverse pre-kapitalistische maatschappelijke en politieke formaties, tot een vereconomiseerde maatschappij. Marktwaarden zijn doorgedrongen in alle maatschappelijke sferen en het kapitalisme is een levenswijze geworden. Hij aarzelt niet om het uitdijende kapitalistische ethos metaforisch te omschrijven als een uitzaaiend kankergezwell dat het bestaan van complexe levensvormen bedreigt. Het zal in laatste instantie afsterven doordat het zijn beide gastheren – de maatschappij en de natuur – kapot parasiteert. Ecologisch gezien vormt het de natuur om tot een synthetische omgeving. Economisch gezien reduceert het mensen tot producenten en consumenten die opgejaagd worden in de tredmolen van het winstbejag. Maatschappelijk gezien wordt het bezielde samenleven in de stad (verankerd in publieke ruimtes) verdrongen door het anonieme naast-elkaar-leven in geürbaniseerde voorsteden. Politiek gezien vervangt het de actieve burger door de passieve en berekenende *taxpayer* of de wrokige klager. Hij spreekt van een onttovering van de natuur en van de mens, die tot zelfdestructie zal leiden.

Zo ver mogen en moeten we het echter niet laten komen. Wel benadrukt hij dat we ons niet in de eerste plaats moeten keren tegen de 'slechte' hebzuchtige kapitalist, in de veronderstelling dat deze aan de basis zou liggen van de parasitaire roofzucht van het kapitalisme. Het gaan hem om de structurele amoraliteit van het systeem als dusdanig! Bookchin schrijft:

'Wat de sociale ecologie benadrukt is niet dat morele en spirituele overtuiging en hernieuwing zinloos zijn of overbodig: ze zijn noodzakelijk en ze kunnen een opvoedende rol spelen. Maar het moderne kapitalisme is structureel amoreel en dus ongevoelig voor een moreel appèl. De moderne markt heeft haar eigen wetmatigheden, ongeacht welke CEO achter het stuur zit en de koers bepaalt. De koers die gevolgd wordt hangt niet af van morele voorschriften en persoonlijke voorkeuren, maar van objectieve wetten van winst en verlies, groeien of ten onder gaan, eten of gegeten worden, enzovoort' ¹⁷.

Strijd tegen het kapitalisme is niet enkel noodzakelijk maar ook mogelijk. Hij verwerpt het historisch determinisme en finalisme waartoe Marx en sommige van zijn volgelingen neigen: de opvatting dat de maatschappelijke evolutie een soort natuurhistorisch proces is dat wordt beheerst door wetmatigheden die onafhankelijk zijn van de menselijke wil en het menselijke bewustzijn en waarvan het eindstadium – socialisme – op voorhand vast ligt. Bookchin vat de geschiedenis daarentegen op als een permanente strijd tussen een '*legacy of domination*' (onderwerping en/of uitbuiting) en een '*legacy of freedom*' (morele economie gebaseerd op de resterende erfenis van de principes van het absolute minimum, het vruchtgebruik en de wederzijdse hulp) waarbij de uitslag niet bij voorbaat kan worden gekend. Verschillende toekomsten zijn mogelijk en welke het zal worden hangt in laatste instantie af van de menselijke wil (en deze op zijn beurt van het bewustzijn!).

Wil men de legitimerende ideeën van het huidige economische en politieke bestel doorprikken dan zullen we niet enkel waarden en houdingen moeten veranderen maar vooral de structuren. Er zullen nieuwe instellingen gecreëerd moeten worden

waarin de principes van de niet-hiërarchische maatschappij in ere hersteld worden. De ecologische ethiek moet uitdrukking vinden in een politieke filosofie die de contouren van die nieuwe instellingen omschrijft evenals die van de politieke beweging die ze tot stand kan brengen.

Terwijl men Bookchins meest uitgewerkte versie van de sociale ecologie terugvindt in zijn boek *The Ecology of Freedom* (1982), zal hij enkele jaren later *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship* (1987) schrijven, waarin de politieke filosofie van de sociale ecologie wordt uiteengezet. En die twee vormen een continuüm: *'Sociale ecologie moet haar ethiek vormgeven in een politiek van "libertair municipalisme", waarbij gemeenten gezamenlijke rechten op zelfbestuur verwoerven via netwerken van confederale raden.'*¹⁸. In het volgende nummer van Oikos zullen we deze politieke ideeën onder de loep nemen.

Bio

Roger Jacobs is filosoof en leerkracht basiseducatie, publicist en medeauteur van o.m. *Het pomphuis van de 21ste eeuw* (2000) en *Terra incognita. Globalisering, ecologie en duurzame rechtvaardigheid* (2006).

Eindnoten

1. Bookchin, M., 'Ecologie en revolutionair denken', in: Sociale ecologie en politiek, 2018, p. 83;
2. Monbiot, G., *Uit de puinhopen. Een nieuwe politiek in tijden van crisis*, Lemniscaat, Rotterdam, 2018, p. 90-91;
3. Vermeersch, W., 'Red de gemeenteraadsverkiezingen'. Interview met Luc Huyse, *Samenleving en Politiek*, jg 24, 2017, nr 8 (oktober), p. 32-40;
4. Voor een recente (vooral politieke) biografie van Bookchin, zie: Biehl, J., *Ecology or Catastrophe. The life of Murray Bookchin*, 2015;
5. *Contemporary Issues* had ook een Duitstalige tegenhanger met als titel *Dinge der Zeit*. Een bloemlezing van de beste essays van Josef Weber in *Dinge der Zeit* verscheen in 1995 als 'Dinge der Zeit', Argument, Hamburg; over Josef Weber en zijn entourage leest men in: *Bureau of public secrets*, Marcel van der Linden, 'The Prehistory of Post – Scarcity Anarchism. Josef Weber and the Movement for a Democracy of Content' (PDF);
6. Bureau of public secrets, 'The Great Utopia' (PDF);
7. Herber, L. (pseudoniem van Bookchin), 'The Problem of Chemicals in Food', *Anarchy Archives* (PDF);
8. Herber, L., *Our Synthetic Environment*, Alfred A. Knopf, New York, 1962;
9. Bookchin, M., *The Limits of the City*, Black Rose Books, Montreal, 1973 / 1986;
10. Herber, L., *Our Synthetic Environment* (zie noot 8); *Crisis in Our Cities*, Prentice – Hall, Englewood Cliffs, 1965; *Stikkende steden*, Brecht's Uitgeversmaatschappij NV, Amsterdam, 1965;
11. Garb, Y., 'Change and Continuity in Environmental World – View: the Politics of Nature in Rachel Cason's Silent Spring', in: Macauley, D. (ed.), *Minding Nature*, The Guilford Press, New York, 1996, p. 229 – 256;
12. Biehl, J., *The Emergence of Eco-decentralism*, New Compass Press, Porsgrunn, 2011, p. 29;
13. Bookchin, M., 'Wat zal de toekomst brengen?', in: Sociale ecologie en politiek, 2018, p. 51 – 52;
14. Bookchin, M., 'Ecologie en revolutionair denken', in: Sociale ecologie en politiek, p. 79 – 106;
15. Bookchin, M., 'Ecologie en revolutionair denken', in: o.c., p. 97;
16. Bookchin, M., 'Wat is sociale ecologie?' in: o.c., p. 107;
17. Bookchin, M., 'Wat is sociale ecologie?', in: o.c., p. 130;
18. Bookchin, M., 'Wat is sociale ecologie?', in: o.c., p. 135;

Bibliografie

Voor dit artikel werd vooral gebruik gemaakt van de volgende drie publicaties:

- Bookchin, M., *Sociale ecologie en politiek*, Kelderuitgeverij, Utrecht, 2018 (een recente herziene vertaling van 8 belangrijke essays);
- Bookchin, M., *Anarchism, Marxism and the Future of the Left. Interviews and Essays 1993 – 1998*, Edinburgh and San Francisco, 1999;
- Biehl, J., *Ecology or Catastrophe. The life of Murray Bookchin*, New York, 2015.

Andere belangrijke werken van Murray Bookchin zijn:

- Herber, Lewis (ps.), *Our Synthetic Environment*, New York, 1962 (PDF beschikbaar op <https://libcom.org/library/>);
- Bookchin, M., *Post - Scarcity Anarchism*, New York, 1971 (als PDF beschikbaar);
- Bookchin, M., *The Ecology of Freedom*, Palo Alto, 1982 (PDF beschikbaar op <https://libcom.org/library/>);

Bookchin, M., *From Urbanization to Cities*, San Francisco, 1987 (twee herziene uitgaven in de jaren negentig, als PDF beschikbaar);
Bookchin, M., *Remaking Society*, Montreal, 1989 (als PDF beschikbaar);
Biehl, J., *The Murray Bookchin Reader*, Montreal, 1999 (als PDF beschikbaar).

Een greep uit de secundaire literatuur over Murray Bookchin:

Ardillo, J., *La liberté dans un monde fragile. Ecologie et pensée libertaire*, Paris, 2018;
Best, S., *Murray Bookchin's Theory of Social Ecology, Organization & Environment*, vol. 11, n° 3, september 1998, p. 334 – 353 (PDF);
Biehl, J., *The Politics of Social Ecology. Libertarian Municipalism*, Montreal, 1998 (met een belangrijk Bookchin-interview p. 145 – 176, als PDF beschikbaar);
Gerber, V., *Murray Bookchin et l'écologie sociale*, Montréal, 2013;
Jacobs, R., *De sociale ecologie van Murray Bookchin*, in: Janssens F./Melle U., *Voeten in de aarde*, Antwerpen, 1996, p. 19 – 56;
Jacobs, R., *Murray Bookchin en het tweede leven van de sociale ecologie*, VMT, jg 50, nr 2, zomer 2016, p. 103 – 120;
Light, A. (ed.), *Social Ecology after Bookchin*, New York, 1998 (voor het merendeel marxistisch geïnspireerde kritieken);
Morris, B., *Pioneers of Ecological Humanism*, Brighton, 2012, p. 167-259;
Price, A., *Recovering Bookchin*, Porsgrunn, 2012;
Roussopoulos, D., *Political Ecology. Beyond Environmentalism*, Porsgrunn, 2015;
White, D., *Bookchin: a cCritical Appraisal*, London, 2008.